

RIMANTAS BALSYS

Klaipėdos universitetas

MALDININKAI-ELGETOS LIETUVOJE IR PRŪSŲ LIETUVOJE¹

Beggar-Pilgrims in Lithuania and in Lithuanian Prussia

SUMMARY

Using the sources currently available, it is almost impossible to determine when exactly beggars and tramps first appeared in the lands of the Balts. We only find information about them in the written sources from the 16th century on (although this information is fragmentary and even contradictory). Even so, information from the chronicles of this period is sufficient to allow consideration of parallels between beggars and the servants of the old religion, and consequently of the reasons for the appearance of the first beggars as well. In the 16th and 17th centuries, the supplicant was already performing sacrifices in secrecy from the ecclesiastical and temporal powers. The supplicant was forced to wander about and hide his calling. The supplicant thus became the original supplicant-beggar, whom, according to tradition, the community continued to maintain and support. From the end of the 17th to the beginning of the 18th century, the beggar had become a syncretic figure of two religions (pre-Christian and Christian) made up of equal parts Christian charity and honor for the remains of the old hierophantic class. The differentiation of the image of the beggar in the traditional period (to negative and positive) is connected with the appearance of the so-called charlatan beggars.

SANTRAUKA

Kada elgetos atsirado baltų kraštuose, remiantis šiandien turimais duomenimis, vargiai galėtume tiksliai nurodyti. Rašytiniuose šaltiniuose apie juos žinių (tiesa, fragmentiškų ir net prieštaringų) randame tik nuo XVI a. Vis dėlto to laikotarpio kronikose užfiksuota informacija leidžia svarstyti apie elgetų ir senųjų kulto tarnų sąsajas, o sykiu ir apie pirmųjų elgetų atsiradimo priežastis. XVI–XVII a. maldininkas aukojimus atlieka jau slapta nuo bažnytinės bei pasaulietinės valdžios, priverstas klajoti, slėpti savo pašaukimą, todėl laikytinas ir pirmuoju maldininku-elgeta, kuris tradiciškai išlaikomas bendruomenės. Nuo XVII a. pabaigos – XVIII a. pradžios elgeta – jau dviejų religijų (ikikrikščioniškosios ir krikščioniškosios) sinkretinis darinys, kai lygiomis dalimis susilieja krikščioniškojo gailėstingumo ir pagarbos senajam žynių luomui refleksijos. Tradicinio laikotarpio elgetos įvaizdžio ir vertinimo visuomenėje skilimas (teigiamas ir neigiamas) sietinas su elgetų apsimetėlių atsiradimu.

RAKTAŽODŽIAI: maldininkas, elgeta, papročiai, apeigos, folkloras.

KEY WORDS: beggar, pilgrim, customs, rites, folklore.

IVADAS

Šio straipsnio tikslas – remiantis šiandien žinoma XVI–XVIII a. rašytinių šaltinių medžiaga, XIX–XX a. tautosaka, papročiais, tikėjimais, parodyti ikikrikščioniškosios religijos žynių, krikščionių bažnyčios dvasininkų ir elgetų sąsajas XVI–XVIII a., apžvelgti raidos nuo žynio iki elgetos (valkatos) kelią, atskleisti skirtingo elgetos įvaizdžio susiformavimo priežastis XIX–XX a. pr. tautosakoje, tikėjimuose, papročiuose.

Dar Norbertas Vėlius yra pažymėjęs, kad jau daugelyje senųjų mitologijų (graikų, germanų, kitų indoeuropiečių) kai kurie dievai, nenorėdami būti atpažinti, pasirodydavo senelio pavidalu, vaizduojami vienaakiais, aklais, šlubais ir pan. Toks būtų graikų Plutonas, germanų Odinas, prūsų Patulas. Prieinama prie išvados, kad senelio, elgetos pavidalo dievo paveiklo ištakos yra daug senesnės nei krikščionybė². N. Vėliui pritarė Algirdas Julijus Greimas, sakydamas, kad „elgetos, kaip socialinė grupė, atstovauja, tiesa, jau sunykusiai, degra-

duotai, bet autentiškai senosios lietuvių religijos dvasininkų klasei“, kuri, įsigalėjus krikščionybei, jau gretintina su katalikų kunigų luomu³.

Aptariamai temai artimą tyrimą 2000 m. paskelbė Rima Praspaliauskienė. Monografijos *Nerekalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos, ir plėšikai Lietuvoje*⁴ pirmame skyriuje pateikiamas ir analizuojamas pačių elgetų ir visuomenės požiūris į šią marginalią grupę.

Straipsnių, kuriuose vienu ar kitu aspektu paliečiamas elgetų sluoksnius, jų raiška tradicinėje kultūroje (be jau minėtų), yra paskelbę Albinas Rekašius⁵, Alfonsas Motuzas, Dalia Černiauskaitė⁶, Aušra Simoniukštytė⁷, Gražina Kadžytė⁸. Kiti tyrinėtojai, kurių publikacijose elgeta ar elgetavimas nebuvo pagrindinis tyrimo objektas, apsiriboja išvalgomis, jog elgeta yra ne kas kita kaip „kažkada po žemę vaikščiojusio Dievo įvaizdžio atšvaitas“⁹, „yra senosios religijos žynio įpėdinis“¹⁰ ir pan.

IŠTAKOS

Prisimintina, kad jau pirmųjų mums žinomų civilizacijų religijų kulto tarnai gyveno iš pamaldžios liaudies dievams suneštų aukų. Aukojamą gyvulį ritualiniais veiksmais papjovę žyniai mėsą iškepavo ir padalydavo kitiems ritualo dalyviams. Aukojimas buvo viena iš progų, kai graikų kultūros zonos valgiaraštyje leista valgyti mėsą. Valgyti nepaaukotą mėsą buvo draudžiama. Apeigų pabaigoje žyniai pasiimdavo „stalo aukas“ arba padėtas prie kultinio atvaizdo „kelių arba juosmens“, dievui skirtus gabalus, deda-

mus atskirai, tačiau dievo labai taktiškai paliekamus nesuvalgytus¹¹.

Pirmieji elgetos, kai kurių tyrinėtojų žiniomis, radosi tik griūvant Antikos civilizacijai¹². To laikotarpio elgetos su savimi nešiojosi senųjų dievų atvaizdus ir už jų demonstravimą (apsireiškimą žmonėms?) rinko pinigus bei maistą. Krikščionybei įsitvirtinus Europoje, radosi elgetų, kurie prašė aukoti jau naujo dievo (Kristaus) vardu. Romos popiežiaus net buvo nurodyta, jog visuomenėje privalo būti tam tikras skaičius el-

getų, kad žmonės nepamirštų mielaširdingumo¹³. Kaip tik iš tokių popiežiaus laiminamų elgetų ilgainiui susiformavo elgetaujančių vienuolių bendrija (*mendicanti*). Bažnyčios patvirtintose taisyklėse elgetos-vienuoliai negalėjo turėti jokio turto ir privalėjo gyventi tik iš aukų, surinktų keliaujant po miestus, kaimus bei vienkiemius. XIII a. iš elgetaujančių vienuolių bendrijų jau radosi elgetaujančių vienuolių ordinai (*Bettelorden*)¹⁴. Šitaip jie buvo vadinami dėl to, kad neturėdami jokios nuosavybės, vienuoliai turėjo elgetauti, tai yra nuolankiai prašyti žmonių paramos, idant laikydamiesi neturto įžado, galėtų vykdyti evangelizavimo misiją. Iš tuo metu susikūrusių elgetau-

jančių ordinų žinomiausi du – Mažesnieji broliai, vadinami pranciškonais, ir Pamokslininkai, vadinami dominikonais, įkurti Pranciškaus Asyžiečio ir Dominyko Guzmano¹⁵.

Apibendrinami tai, kas pasakyta, galime suformuluoti bent tris išvagas: a) elgetavimas (aukų rinkimas dievo vardu) kaimyninėse žemėse buvo gerai žinomas ir iki krikščionybės atėjimo į baltų žemes; b) aukos dievams buvo ir ikikrikščioniškojo laikotarpio baltų žynių pagrindinis egzistencijos šaltinis; c) sudėtingam ir prieštaringam elgetos paveiklui sudaryti viduramžiais palankias sąlygas sudarė krikščionybė, aukštynusi neturtą ir mielaširdingumą pavargėliams¹⁶.

RAŠYTINIŲ ŠALTINIŲ DUOMENYS

Kada elgetos atsirado baltų kraštuose, vargu ar galėtume tiksliai pasakyti remdamiesi šiandien turimais duomenimis. Rašytiniuose šaltiniuose apie juos žinių (tiesa, fragmentiškų ir net prieštaringų) randame tik nuo XVI a. Vis dėlto laikotarpio kronikose užfiksuota informacija leidžia svarstyti apie elgetų ir senųjų kulto tarnų sąsajas, o sykiu ir apie pirmųjų elgetų atsiradimo priežastis.

Vagies gaudymo apeigoms, *Sūduvių knygelės* autoriaus duomenimis, jau vadovauja vaidila (*waidler*), kuris čia dar vadinamas ir žegnotoju (*Segnoten*), ir burtininku: „Jei kam nors ką pavogė, tas ieško vaidilos (*waidler*), ar tai būtų **moteris, ar vyras** (čia ir kitur paryškinta mano, – R. B.) (...). Vaidilą (*waidler*), arba burtininką, dar vadina žegnotoju (*Segnoten*) ir jį didžiai gerbia, kad jis iš savo kapšo kam ko neįdėtų, kas galėtų gyvuliams arba sveikatai pakenkti. Šie žegnotojai (*Segnoten*) paprastai būna luoši, ne-

turtingi, akli ir patys sau niekuo negalį padėti. Kada juos klausia, kodėl jie nepadedą patys sau, atsakymas būna toks: jų dievas taip norįs. Taigi šis žegnotojas (*Segnot*) šaukiasi dangaus dievo Ukapirmo (*Ockopirmum*) ir žemės dievo Puškaičio (*Puschaitus*) ir prašo jų, kad tas vagis negalėtų pereiti per sieną (...). Apvogtasis turi atnešti alaus, kurį jis [vaidila] palaimina.“ Toliau kreipiamasi malda į jau minėtus dievus Ukapirmą bei Puškaitį ir stebi alaus kaušelį. Visa apeiga kartojama tol, kol „jam velniai duoda ženklą – ant alaus atsiranda putos.“ Tai reiškia, kad vagis yra pagautas¹⁷.

Atkreiptinas dėmesys į formuluotes „ieško vaidilos“, „moteris ar vyras“, „būna luoši, neturtingi, akli“, tačiau jie šaukiasi senųjų dievų, kreipiasi į juos malda, gauna iš jų atsaką (ženklą), išaiškina šį ženklą bėdos ištiktiems. Taigi toks vaidila nėra bendruomenės narys, nes jo specialiai ieškoma, jis apibūdinamas kaip

elgeta, tačiau apeigų metu iš esmės atlieka žynio (krivio) funkcijas.

Vertingų žinių apie elgetas XVI a. antroje pusėje perteikia Lukas Davidas. *Prūsijos kronikoje* informacija apie elgetas iš pirmo žvilgsnio gana prieštaringa, tačiau būtent tai ir atskleidžia vieną iš galimų elgetų ir senųjų kulto tarnų sutapatavimo priežasčių. Visų pirma L. Davidas rašo, kad prūsai „niekam iš savo tarpo neleisdavo elgetauti, o jeigu kuris nors nuskurdavo, tam iš gailėsčio padėdavo atsigauti arba taip juo rūpindavosi, kad jis vieną dieną pas vieną, kitą dieną pas kitą būdavo pavalgydinamas, pagirdomas ir kitkuo aprūpinamas.“¹⁸

Vėliau, aprašydamas XVI a. prūsų valstiečių išpažintą religiją, L. Davidas jau teigia, kad nepaisant pamokslininkų ir kunigų uolumo bei griežtų pasaulietinės valdžios bausmių, „dauguma žmonių liko tamsūs.“ Įvardintąjį žmonių tamsumą L. Davidas paaiškina plačiau: „...pakrikštyti, pamokyti katekizmo, eina į bažnyčią, klauso Dievo žodžio, meldžiasi, priima šventą Kristaus Kūno ir Kraujo Sakramentą, elgiasi viešumoj kaip ir kiti žmonės, tačiau tą stabmeldžiavimą, labai gaila, jie atlieka slapčiomis ir kartais taip užsimaskavę, kad net savo vaikams nesako. Ir dažniausiai šis nuodas ir blogis prasišverbia per senas **moteris ar vyrus**, kurie patys paprastai yra paliege ir elgetauja, tačiau sakosi galį kitiems padėti. Paklausti, kodėl jie per didelę dievų malonę negali padėti sau patiems, atsako, jog jų dievams patinka, kad jie tarnauja kitiems.“¹⁹

L. Davido kronikos informacija gali būti perskaitoma ir interpretuojama įvairiai. Panašu, jog savas, t. y. savos bendruomenės, nuskurdęs ar pasiligojęs varguolis nelaikomas elgeta, nes jis tos pačios bendruomenės ir išlaikomas²⁰.

Dar svarbiau – niekur neužsimenama apie jo gebėjimą vaidilauti, t. y. vadovauti aukojimo apeigoms. O to paties L. Davido ir *Sūduvių knygelės* autoriaus aprašyti aukojimo apeigų atlikėjai – jau sąmoningai tokį gyvenimo būdą pasirinkę, elgetomis persirengę (virte) senojo kulto tarnai vaidilos, klajojantys iš kaimo į kaimą ir gyvenantys iš žmonėms teikiamų paslaugų. Persirenginėti, slapstyti buvo būtina, nes tokie apeigų atlikėjai XVI a. bažnyčios ir pasaulietinės valdžios griežtai baudžiami. Čia galima prisiminti XVI a. aprašytą istoriją apie nubausią vaidilą Valtiną Suplitą. 1520 m. atlikęs aukojimus ant jūros kranto, jis nukreipė į šalį prieš laivus, o paskui sugrąžino į pakrantę žuvis. Apie tai sužinojęs Sembos vyskupas griežtai nubaudė ir vaidilą Valtiną Suplitą, ir visus aukojimuose dalyvavusius valstiečius²¹.

Nepaisant draudimų ir bausmių, rašytinių šaltinių duomenys aiškiai parodo, kad elgetos XVI a. suvokiami ir priimami kaip gebantys komunikuoti su senaisiais dievais, vykdančiais jų valią ir tokiu būdu galintys pasitarnauti kitiems. XVI a. elgetos, lygiai kaip ir pirmieji antikos laikų elgetos, laikomi tarpininkais, per kuriuos reiškiasi dievų valia, o atskirais atvejais ir patys dievai. Ar šie elgetos (vaidilos) laikytini ankstesniuose šaltiniuose (XIII–XIV a.) minimų tulisonių, lygiašonių (*Tullissones, Ligaschones*), krivių (*Crive*) funkcijų perėmėjais, atsakyti nėra paprasta. Tiesiog trūksta duomenų. Vis dėlto hipotetiškai galime teigti, jog bent dalis XVI a. minimų vaidilų (elgetų) sietini su senosios religijos kulto tarnais (funkcijos identiškos). Kita vertus, tiek pat įmanoma, kad šalia vaidilų (elgetų) buvo ir įvairių burtininkų, užkalbėtojų, įvairių ženklų aiškintojų sluoksnių, kuriuos buvus mini

dar A. Bremenietis ir vėlesni autoriai, ir su kuriais taip pat aršiai kovojo tiek Prūsų Lietuvos valdžia, tiek bažnyčia.

Išsakytas prielaidas patvirtina šimtmečiu vėliau užrašyti M. Pretorijaus duomenys, iš kurių galima matyti, kad XVII a. pabaigoje bendruomeninėms apeigoms dar retykais vadovauja klajojantis (užklystantis) maldininkas. Tiesa, ne kartą M. Pretorijaus pažymi, kad nesant maldininko, jį pakeičia šeimininkas²². Kodėl šeimininkas imasi vadovauti apeigoms, taip pat paaiškina M. Pretorijus, teigdamas, kad „evangelikų kunigų uoli priežiūra Kunigaikštiškuosiuose Prūsuoje prisidėjo prie išnaikinimo maldininkų (*Maldininker*), atsiradusių vietoj vaidilučių (*Weydulutten*), kurie tokiuose bendruomenių sambūriuose būdavo reikalingi.“²³

Reikšminga aptariamai temai ir dar viena M. Pretorijaus pastaba: „Kitados toksai maldininkas (*Maldininker*) turėjo savus kaimus, kur kasmet lankydavosi ir už savo maldas šį tą pelnydavosi.“ Dabar tokių maldininkų, pasak M. Pretorijaus, jau „vargiai bepamatysi, nebent apsilikusių žemaičių elgetų rudinėmis.“²⁴

Ši pastaba leidžia suformuluoti bent keturias išvalgas: a) XVI a. tokie maldininkai (vaidilos) dar vadovavo bendruomeninėms metinėms aukojimo apeigoms; b) jie buvo bendruomenės (kelių bendruomenių) išlaikomi; c) XVI a. bendruomenių pagrindu (iš inercijos) dar galėjo funkcionuoti senųjų šventviečių teritorinis tinklas; d) XVII a. pabaigoje jau likusios tik vaidilų (maldininkų) institucijos refleksijos (maldininkai – elgetos).

Taigi maldininkas (persirengęs elgeta) XVII a. pabaigoje atliekamose žemdirbiško aukojimo apeigose jau retas svečias. Dėl to, matyt, silpsta ir pačių prosenovinių, namuose atliekamų apeigų reikšmė,

nes tuo pat metu lygiagrečiai garbė atiduodama jau ir krikščioniškajam dievui, o aukos (dovanos) padalijamos klebonui ir prie bažnyčios besiglaudžiantiems ar pakelėje sutiktiems elgetoms, t. y. tiems patiems maldininkams. Apeigų susipynimas gerai regimas iš M. Pretorijaus aprašyto sodybos ir gyvenamojo namo šventinimo. Teigiama, kad pradžioje bent kelis kartus kreipiamasi į sodybą globojančius dievus, atliekami žemyneliavimai ir palabinimai, o aprašymas baigiamas tokiu apibendrinimu: „Šitoks sodybos arba gyvenamosios vietos pašventinimas vyksta kasmet. Dažnas šeimininkas ta proga neša kokią dovaną klebonui ir prašo už jį pasimelsti. Dažnas siunčia ko nors į špitolę ir taip pat prašo pasimelsti. Jei šeimininkas pasiturintis, tai tą dieną važiuoja važiuotas, pasiima pilną pintinę duonos gabalų ir duoda kiekvienam sutiktam elgetai, kad melstųsi už jį, jo visus namus ir ūkį, taip pat ir iš jo namų tada nė vienas elgeta neišaina be išmaldos.“ Lygiai taip pat elgiamasi įsikraustant į naują gyvenamąjį būstą. M. Pretorijaus liudijimu, į naujai pastatytą trobesį pirmiausia įridenami du duonos kepalai, kurie vėliau suraikomi ir išdalijami vargšams, kad šie pasimelstų prašydami įsikraustantiems žmonėms gerovės²⁵.

Iš M. Pretorijaus raštų matome, kad buvusios įprastinės aukojimo apeigos XVII a. pabaigoje keičiasi – ne tik apeigoms vadovaujantieji, bet ir apeigų vieta: a) kartais dar aukojama namuose seniesiems dievams, ir tai atlieka maldininkas (elgeta); b) jau aukojama bažnyčioje krikščioniškajam dievui (klebonui), prie bažnyčios ar pakelėje sutiktiems elgetoms. Nepakitusi abiem atvejais išlieka aukojimo intencija – namų ir šeimynykščių sveikata bei visokeriopa gerovė.

XVII–XVIII A. PRŪSIJOS VALDŽIOS POTVARKIAI

Kaip jau minėta, klajojančių maldininkų, o vėliau tiesiog elgetų nykimo priežastis buvo ne tik senojo tikėjimo, su juo susijusių papročių natūrali destrukcija, bet ir aktyvi Prūsų Lietuvos pasaulietinės valdžios, o taip pat ir bažnyčios veikla. 1683–1684 metų Rusnės bažnyčios vizitacijos dokumentai rodo, kad tuo metu Prūsų Lietuvoje jau buvo nustatyta tvarka ir numatytos priemonės, kad elgetos gatvėmis nevaikščiotų, o atėję iš kitur (pvz., iš Žemaitijos) tuojau pat būtų išgabenti už parapijos ribų²⁶.

Dar intensyviau elgetų problemos sprendžiamos XVIII a. Štai 1748 m. balandžio 28 d. Prūsijos karaliaus Frydricho II-ojo įsake nustatoma, kad elgetoms visiškai turi būti uždrausta elgetauti, o valstiečiai ir miestiečiai būtinai turi sudaryti išdą elgetoms šelpti²⁷. 1793 m. spalio 31 d. Prūsijos karaliaus Frydricho Vilhelmo II įsake, kuriame išdėstytos Tepliaivos elgetyno tvarkos taisyklės, nurodoma, kad Prūsijos vyriausybė rūpinasi elgetomis, pasenusiais kariais, visokiais benamiais ir stato jiems elgetynus. Įsakas reikalauja, kad ne tik valdininkai, bet ir valstiečiai sulaikytų elgetas ir be darbo pakiemiais vaikštinėjančius žmones, ištirtų juos ir nugabentų į nurodytas vietas. Taip pat nurodoma, kaip turi būti baudžiami elgetos, atvykę iš kitų kraštų: sučiuptas elgeta baudžiamas dvylika rykščių ir sugražinamas per sieną. Antrą kartą nutvertiems iš svetur atėjusiems elgetoms įsake numatyta itin griežta

bausmė – įkalinimas tvirtovėje. Tame pačiame įsake dar išvardinamos ir elgetų prievolės, nurodančios, kad visi Tepliaivoje gyvenantys elgetos turi ne tik visiškai pasirūpinti savo buitimi (verpti vilnas, kirsti malkas, nešioti vandenį ir kitus darbus dirbti), bet ir pagelbėti miestelėnams (elgetyno vadovybei leidus, miestiečiai už tam tikrą atlygį galėjo paimti elgetų įvairiems patarnavimams)²⁸. Be jau išvardintų darbų, elgetos, matyt, dalyvaudavo ir laidotuvių procesijose. Tai rodo dar 1638 m. bažnyčių vizitacijos ataskaita, kurioje sakoma, kad lietuviai mirusiuosius apdainuoja elgetos²⁹.

Galima numanyti, kad išvardintosios bausmės elgetaujantiems nedavė norimų rezultatų, nes 1793 m. gruodžio 20 d. įsakas dėl kovos su elgetavimu jau nukreiptas ne prieš pačius elgetas, o prieš juos šelpiančius gyventojus. Įsake nurodoma, kad joks gyventojas negali savo namuose priimti elgetų ar valkataujančių žmonių, jų apnakvindinti, pavalgydinti ir kad už šio draudimo nepaisymą, t. y. už elgetų priėmimą, gyventojai bus baudžiami pinigėmis baudomis ir kūno bausmėmis³⁰.

1797 ir 1803 m. Tepliaivos elgetyno apskaitos rodytų, kad paskutinioji priemonė galėjo būti veiksminga. 1797 m. duomenimis, elgetyno gyventojų skaičius buvo 315 (tarp jų vadinamųjų vargdienių iš miesto – 43, vargdienių iš kaimo – 102 ir žmonių, kurie be reikalo aplink sukiojasi, – 170), o 1803 m. tam pačiam elgetyne buvo jau 512 elgetų³¹.

ELGETOS IR ELGETYNAI LIETUVOJE XVI–XIX A.

Neturime duomenų, kaip klostėsi senosios religijos kulto tarnų nykimo, de-

gradavimo ar perėjimo į klajojančio maldininko-elgetos sluoksnį procesas Lietu-

voje. Mat XVI–XVII a. šaltiniuose tiesiog fiksuojama senosios religijos destrukcija. To laikotarpio autorių aprašytoms aukojimo apeigoms vadovauja ir žyniai, ir valstiečiai (tiek vyrai, tiek moterys).

Aktyvi jėzuitų veikla XVI a. pab.–XVII a. pr. ir jų veiklos ataskaitų medžiaga rodo, jog XVII a. pradžioje (kaip ir Prūsų Lietuvoje) atokesniuose kaimuose dar apstu senojo tikėjimo išpažinėjų, bet tuo pat metu vyksta ir apeigų kaita. Tokį procesą vykus patvirtina 1611 m. jėzuitų ataskaita, kurioje sakoma, kad dar neseniai „vyrai ir moterys nusikalstamai aukojo draugų ir protėvių vėlėms ir kasmet, o ypač per Velykas, Kalėdas, Visus Šventuosius ruošė joms puotas“, o dabar „keičia savo įpročius, stengiasi dalyvauti šventose mišiose, dalija vargšams išmalda.“³² Kitaip tariant, aukojimas elgetoms XVII a. pradžioje jau prilyginamas aukojimui mirusiems protėviams. Vadinasi, aukojant elgetoms, tuo pat metu „aukujama dviem institucijoms: ikikriščiioniškajai ir krikščioniškajai“³³, o išmalda, viena vertus, permaldaujami protėviai, kita vertus, duodama iš krikščioniškų paskatų – gailestingumo vargštančiam, stokojančiam duonos kąsnio³⁴.

Sąlygos tokiam papročių pasikeitimui, perėjimui, virsmui Lietuvoje palankios buvo jau nuo XVI a. pabaigos. Mat kaip tik tuo laiku dvasininkijos rūpesčiu prie bažnyčių imta steigti elgetynus³⁵ – parapijos elgetų ir senelių prieglaudos namus, kuriuose kartais kartu gyvendavo ir bažnyčios tarnai. Špitolninkai už maistą ir pastogę turėjo bažnyčioje atlikti tam tikrus darbus: palaikyti švarą, skambinti varpais, poteriauti, giedoti³⁶, dalyvauti laidotuvių eisenose³⁷, šventinėse eisenose aplink bažnyčią³⁸ ir t. t.

Suprantama, kad visiems elgetoms vietų prieglaudose neužteko. O jų, spren-

džiant iš įvairių to laikotarpio šaltinių, vis daugėjo. Tokio socialinio reiškinių priežastys buvo gana įvairios. Antai Dalia Černiauskaitė, remdamasi M. Katkaus išvalgomis, išskiria bent kelias elgetavimo priežastis: a) nedarbingi, nusenę, pono išvaryti baudžiauninkai; b) iš carinės armijos grįžę rekrutai; c) iš namų išvaryti seni tėvai, našlės, našlaičiai³⁹. Šią klasifikaciją, regis, galima papildyti. Jurgis Pabrėža pažymi, jog tam tikrą elgetų būrio dalį sudarė dėl girtuokliavimo visos savo gerovės netekę ūkininkai⁴⁰. Nederlingi, t. y. sausros arba labai lietingi, metai taip pat galėjo būti elgetystės priežastis. Tai rodo išlikęs tikėjimas pagal rugpjūčio mėnesio lietingų dienų skaičių numatyti, koks tais metais šeimos laukia likimas. Sakoma: „Penkių pėtnyčių⁴¹ nedėlio ubagai duris varsto“, – jei per savaitę penkias dienas lyja – daug kam trūks duonos. Dar blogiau, jei visa savaitė lietinga, nes „iš pėtnyčių septynių gaspadorius su terba.“⁴²

Spartus elgetų gausėjimas XVIII a. pab.–XIX a. pr. skatino ieškoti būdų, kaip su šiuo reiškiniu reikėtų visuomenėje tvarkytis. XIX a. pačioje pradžioje kunigas Jurgis Ambraziejus Pabrėža parašė specialius nuostatus „*Pariedims diel Óbagu Szpytolys Plungijs*“, kurių visi turėjo laikytis. Šie nuostatai kas mėnesį buvo perskaitomi balsu⁴³. Plungės nuostatų pagrindu J. A. Pabrėža parengė ir Kartenos prieglaudos gyventojų elgsenos tvarką *Pastanawiyymay Apey Szpytolys Óbagus (Kartynas). Rašyta Kar[t]ennoj 1807–1810*⁴⁴. Kiek vėliau (1811 m.) Žemaičių vyskupas Arnulfas Giedraitis paskelbė nuostatus „Parapinių prieglaudų kūrimas Žemaičių vyskupystėje“. Be kitų dalykų, šiuose nuostatuose visi elgetos buvo suskirstyti į tris grupes: a) prieglaudų (špitolių) elgetos; b) parapijos elgetos, turėję kunigo išduotus leidimus

elgetauti savo parapijose; c) apsimetėliai arba profesionalūs elgetos⁴⁵.

Akivaizdu, kad ir išvardintos priemonės elgetų (ypač apsimetėlių) skaičiaus nepadėjo sumažinti. Tai atspindi ir gana gausi XIX–XX a. pradžios etnografinė medžiaga, išlikusi jau minėto J. Pabrėžos, taip pat ir M. Valančiaus⁴⁶, M. Katkaus⁴⁷, A. Fromo-Gužučio⁴⁸ darbuose. XIX a. pabaigoje kunigas A. Dambrauskas-Jakštas, matydamas, kad apsimetėlių

elgetų nuolat gausėja, siūlė „atskirti tikrus ubagus nuo netikrų“ ir pastariesiems, kuriuos vadino ubagais-valkatomis, išmaldos nebeduoti⁴⁹.

Regis, kad šis suskirstymas ir negatyvus požiūris į apsimetėlius, kurį formuojant aktyviai dalyvavo ir bažnyčia, paveikė elgetos įvaizdžio (teigiamo ir neigiamo) formavimąsi XIX a. pabaigos XX a. pradžios tikėjimuose, papročiuose, tautosakoje.

Literatūra ir nuorodos

- 1 Straipsnio parengimą finansavo Lietuvos mokslo taryba (sutartis Nr. LIT-5-1).
- 2 Žr. Norbertas Vėlius, *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: folklorinio velnio analizė*. Vilnius: Vaga, 1987, p. 165.
- 3 Algirdas Julijus Greimas, *Lietuvių mitologijos studijos*. Sud. K. Nastopka. Vilnius: Baltos lankos, 2005, p. 406–407.
- 4 Žr. Rima Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos, ir plėšikai Lietuvoje*. Vilnius: Žara, 2000.
- 5 Žr. Albinas Rekašius, Apeiginės aukos elgetoms, *Mokslas ir gyvenimas*, Nr. 10, 1990, p. 19–20.
- 6 Žr. Dalia Černiauskaitė, Elgetos vaizdinys lietuvių tradicinėje kultūroje, *Tautosakos darbai*, t. XIII(XX). Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 187.
- 7 Žr. Aušra Simoniukštytė, Elgetos ir elgetavimas, *Liaudies kultūra*, Nr. 5, 1994, p. 15–17.
- 8 Žr. Gražina Kadžytė, „...Ubago lazdos – niekada neišsizadėk“, *Lietuvos žinios*, 2012 02 21. Prieiga per internetą: <<http://lzinios.lt/lzinios/Prie-kavos/Ubago-lazdos-niekada-neissizadek>> [žiūrėta 2013 11 10].
- 9 Nijolė Marcinkevičienė, Kuo įsimintinas konkursas *Etninės kultūros šaltiniai. Žmogus ir jo gyvenamoji aplinka*. Kn. *Žmogus ir jo gyvenamoji aplinka. Konferencijos medžiaga*. Sud. N. Marcinkevičienė. Vilnius: Lietuvos liaudies kultūros centas, 2007, p. 20.
- 10 Dainius Razuškas-Daukintas, Krosnis mitologijoje, *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*, t. 3. Vilnius: Aidai, 2011, p. 27.
- 11 Žr. Robin Lane Fox, *Pagonys ir krikščionys Viduržemio pasaulyje nuo antro amžiaus iki Konstantino atsivertimo*. Iš anglų k. vertė M. Adomėnas. Vilnius: Aidai, 2006, p. 74.
- 12 Žr. Иван Гаврилович Прыжов, *Нищие на святой Руси: материалы для истории общественного и народного быта в России*. Москва: Изд. М. И. Смирнова, 1862, c. 4.
- 13 Plg. su elgetaujanciais musulmonų vienuoliais – dervišais.
- 14 Žr. Иван Гаврилович Прыжов, *Нищие на святой Руси: материалы для истории общественного и народного быта в России*. Москва: Изд. М.И. Смирнова, 1862, c. 4-6.
- 15 Plačiau žr. prieigą per internetą: <<http://vienuolynai.mch.mii.lt/visosvienuolijos.htm>> [žiūrėta 2013 11 07].
- 16 Žr. Norbertas Vėlius, *Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis: folklorinio velnio analizė*, p. 165.
- 17 Žr. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. II. Sud. N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2001, p. 139–140, 154.
- 18 Ten pat, p. 298. Panašios tradicijos, atrodo, laikėsi ir Sembos sūduviai. J. Polianderis, kuris sakėsi informaciją gavęs iš vieno seno, ilgai su sūduviais gyvenusio žmogaus, rašo: „Šios tautybės žmonės atkakliai stengiasi išsaugoti savo protėvių drabužius, papročius, apeigas, nesituokia su tolimesniais prūsais ir nė vienas saviesiems neleidžia elgetauti“ (Žr. Ingė Lukšaitė, *Reformacija Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Mažojoje Lietuvoje. XVI a. trečias dešimtmetis – XVII a. pirmas dešimtmetis*. Vilnius: Baltos lankos, 1999, p. 179).
- 19 *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. II, p. 281–282.
- 20 Plg. su iki pat XX a. išlikusia tradicija visiems kaimo gyventojams paeiliui rūpintis nusenusių

- elgeta (V. Trinka, Elgetų karšinimas, *Gimtasai kraštas*, Nr. 1. Šiauliai: Šiaulių Kraštotyros Draugija, 1935, p. 243).
- ²¹ Žr. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. II, p. 2001, p. 288–292.
- ²² Švenčiant mėšlavežio pabaigtuves „į trobą ateina maldininkas, šio nesant šeimininkas...“, tas pat atliekant rugiapjūtės pradžios apeigas: „... jei yra Maldininkas...“ (*Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. III. Sud. N. Vėlius. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 2003, p. 298, 290).
- ²³ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. III, p. 299.
- ²⁴ Ten pat.
- ²⁵ Žr. *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. III, p. 301–303.
- ²⁶ *Klaipėdos miesto ir valsčiaus evangelikų liuteronų bažnyčių vizitacijų 1676–1685 m. dokumentai*. Sudarė ir parengė Ingė Lukšaitė bendradarbiaudama su Sabina Drevello. Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla, 2009, p. 208.
- ²⁷ Žr. *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*. Sud. P. Pakarklis. Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1960, p. 25–26.
- ²⁸ Žr. *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, p. 37–38.
- ²⁹ Žr. Wilhelm Mannhardt, *Letto-Preussische Götterlehre*. Riga: Lettisch-Literär, Ges, 1936, p. 429.
- ³⁰ Žr. *Prūsijos valdžios gromatos, pagraudenimai ir apsakymai lietuviams valstiečiams*, p. 38.
- ³¹ Žr. ten pat, p. 43, 46.
- ³² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. II, p. 633.
- ³³ Albinas Rekašius, Apeiginės aukos elgetoms, *Mokslas ir gyvenimas*, Nr. 10, 1990, p. 19.
- ³⁴ Žr. Dalia Černiauskaitė, Elgetos vaizdinys lietuvių tradicinėje kultūroje, p. 187.
- ³⁵ Dar kitaip elgetnamis, špitolė, maldanumis, prieglauda (žr. *Lietuvių kalbos žodynas*, t. II. Atsakingasis redaktorius J. Kruopas. Vilnius: Mintis, 1969, p. 1123; *Lietuvių kalbos žodynas*, t. XV. Vyr. redaktorius K. Ulvydas. Vilnius: Mokslas, 1991, p. 277. Pirmoji tokia prieglauda atidaryta Vilniuje dar 1518 m. (Rima Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi. XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*. Vilnius: Žara, 2000, p. 40).
- ³⁶ Žemaičių vyskupijos 1636 m. sinodas iš elgetų reikalavo, kad šie, norėdami prie bažnyčios durų prašyti išmaldos, turi mokėti visus poterius ir po sumos atsisėdę prie durų giedoti (Paulius Rabikauskas, Iš Pašiaušės jėzuitų kolegijos *Tautos praeitis*, t. I, kn. 3. Chicago, 1961, p. 377). O 1655 m. rašoma, jog „elgetų Dievo įsakymų paaiškinimai, vaikų atmintin įspauostos pamaldžios giesmės sklinda per kaimus iš namų į namus, išstumdamos pasaulietiškas dainas...“ Ilgainiui Lietuvoje susiformavo paprotys, kad ne tik špitolninkas, bet ir bet koks elgeta, atėjęs į namus, pagieda kokią nors giesmę, sukalba poterius (Alfonzas Motuzas, *Žemaičių Kalvarijos Kalnai ir Kryžiaus kelias*. Kretinga: Kretingos Šv. Kazimiero provincijos Mažesniųjų brolių vienuolyno spaustuvė, 1993, p. 377; Alfonso Motuzas, *Žemaičių Kalvarijos Kalnų giesmių ištakos, Tiltai*, Nr. 2. Klaipėda, 1997, p. 54).
- ³⁷ Tą liudija įrašai įvairiuose dokumentuose: (Kretinga, 1731 05 12) „Elgetai Aleksandrieni už budėjimą – 15 auksinų“; (Salantai, 1782 12 14) „Andriuškos laidotuvių metinėms jos malonybės Geradarės nurodymu Mišioms, skambinimui ir elgetoms – 2 auksinai“; (Salantai, 1782 12 26) Špitolės vargetoms, skambinusiems per Kalėdas, – auksinas ir 15 grašių; vietiniams bobinčiaus elgetoms – auksinas; iš parapijos atėjusiems elgetoms – 24 grašiai...“; (Salantai, 1784 m. liepos 26 d.) „Jos malonybės Geradarės vardadienio proga bobinčiaus ir ateiviams elgetoms išdalinta auksinas po pusantrą“; (Salantai, 1785 m. kovo 16 d.) „Špitolės vargetoms varpininkams už savaitinį skambinimą, mirus jos malonybei poniai, duota 2 auksinai; vietiniams ir parapijos elgetoms, susirinkusiems į laidotuvių eiseną, – auksinas ir 15 grašių; dvidešimčiai Salantų bažnyčios davatų už rožančiaus [sukalbėjimą] – 2 auksinai...“ (*Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas. Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija*. Sudarė ir parengė Lietuvos istorijos instituto vyresn. moksliniai bendradarbiai dr. Algirdas Baliulis ir dr. Elmantas Meilus. Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001, p. 630, 445, 446, 451). Beje, panaši tradicija, t. y. atsilyginti elgetoms už dalyvavimą laidotuvių eise-noje, daug anksčiau buvo žinoma visoje katalikiškoje Europoje (žr. Philippe Aries, *Mirties supratimas Vakarų kultūros istorijoje*. Iš prancūzų k. vertė B. Gedgaudaitė, D. Šarkūnaitė. Vilnius: Baltos lankos, 1993, p. 115–116).
- ³⁸ Pavyzdžiui, Žemaičių Kalvarijos „maldanumio“ elgetos giedojo Kryžiaus kelius Kalnuose, o esant blogam orui – bažnyčioje (Alfonzas Motuzas, *Žemaičių Kalvarijos Kalnų giesmių ištakos, Tiltai*, Nr. 2. Klaipėda, 1997, p. 47–58). Būta

papročio elgetas panaudoti ir bausmių eisenose aplink bažnyčią: „Seniau, jeigu mergė išigavo vaiką, aną šventą dieną ubagai varė su lazdomis aplink bažnyčią lauke“ (*Lietuvių kalbos žodynas*, t. XVII. Vyr. redaktorius V. Vitkauskas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 345).

³⁹ Žr. Dalia Černiauskaitė, Elgetos vaizdinys lietuvių tradicinėje kultūroje, *Tautosakos darbai*, t. XIII(XX), p. 187; Mikalojus Katkus, Balanos gadynė, *Mūsų tautosaka*, t. IV. Red. prof. V. Krėvė Mickevičius. Kaunas: Tautosakos komisijos leidinys, 1931, p. 132–139.

⁴⁰ Viktoras Gidžiūnas, *Jurgis Ambraziejus Pabrėža: (1771–1849)*. Roma: Lietuvių katalikų Mokslo Akademija, 1993, p. 174.

⁴¹ Įdomi čia žodžio ir savaitės dienos *pėtnyčios* interpretacija. Akivaizdu, jog tai nėra gera diena. Deja, Lietuvių kalbos žodynas pateikia tik vieną šio skolinio reikšmę – penktadienis. Tačiau iš užrašytų pavyzdžių aiškėja ir kitos (perkeltinės) reikšmės: a) pasninkas (plg. *pėtnyčioti*, „*pasninkauti*“); b) liūdna, rūsti diena (pvz.: „Tėvas kaip *pėtnyčia* – susiraukęs, neūtura“, „Susiraukęs kaip devynios *pėtnyčios*“, „Ir apsiniaukė šviesi saulelė kaip *pėtnyčia* prieš subatėlę“, „Be karvės *pėtnyčia*, be arklio šventa“) (žr.: *Lietuvių kalbos žodynas*, t. IX. Vyr. redaktorius J. Kruopas. Vilnius: Mintis, 1973, p. 882). Išvardintosios reikšmės galėjo rasti iš priešvėlykinio arba didžiojo penktadienio, kuris dar vadinamas ir kryžiaus diena, t. y. Kristaus nukryžiuavimo diena, papročiu. Tą dieną reikalaujama laikytis pasninko, nevalia linksmintis. Iki-krikščioniškuoju laikotarpiu penktadienis galėjo būti Perkūno diena, nes išlikę tikėjimai, jog šią dieną negalima nei malti, nei velėti, kad perkūnija su ledais vasarą javų neišmuštų (Jonas Balys, *Lietuvių kalendorinės šventės. Tautosakinė medžiaga ir aiškinimai*. Vilnius: Mintis, 1993, p. 124).

⁴² *Kaimo metai. Kalendorius*. Sud. A. Naujokaitis. Vilnius: Mokslas, 1988, p. 4.

⁴³ Žr. Viktoras Gidžiūnas, *Jurgis Ambraziejus Pabrėža: (1771–1849)*, p. 32; Rima Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi. XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, p. 41. Štandien šios vos 9 puslapių knygelės likimas nėra žinomas, tačiau dar 1925 metais Kretingos vienuolyno bibliotekoje teigia regėjęs A. Salys (žr. A. Salys, Kretingos vienuolyno lietuviškieji rankraščiai, *Švietimo darbas*, Nr. 1. Kaunas: Valstybės spaustuvė, 1927, p. 23).

⁴⁴ Giedrius Subačius, Du Jurgio Ambraziejaus Pabrėžos rankraščiai: Kninga turinti savėj kozonius ir Rekolekcijos dvasiškos, *Archivum Lithuanicum*, Nr. 3. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001, p. 167–184.

⁴⁵ Rima Praspaliauskienė, *Nereikalingi ir pavojingi. XVIII a. pabaigos–XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje*, p. 42–43.

⁴⁶ Žr.: vyskupas Motiejus Valančius rašo: „Nors žemaičių žemė gan yra vaisinga, o jos gyventojai retai tetrūksta duonos, vienok visame krašte daugybė yra pavargėlių. Dideliais būriais susieina į atlaidus ir jomarkus, sėdas eilėmis ant takų, kiekvieno, pro šalį einančio, meldžia, kad ką norint duotų. Vieni, rankas ištiesę, kalba poterius, kiti, visų stiprieji, giesta ir šaukia atsiširdami“ (Motiejus Valančius, *Raštai*, t. II. Redakcinė komisija: K. Korsakas [et al.]. Vilnius: Vaga, 1972, p. 396).

⁴⁷ Žr. Mikalojus Katkus „Balanos gadynėje“ rašo: „...Štai plačiai atsiveria durys – ir lazdomis barškindamas ir nuo šuns gindamasis įžengia į gryčią elgeta (...). Atsisėdo ant suolo prie durų, persižegnoja ir kalba poterius... Pakalbėjo „Tėve mūsų“, „Sveika, Marija“, „Tikiu“ ir „Amžiną atilsį; toliau eina „apieravonė“: „Apieravojau ir palieciavoju tuos poterėlius ant didesnės garbės Viešpačiui Dievui už sveikatą mūsų geradėjų, kad jiems Dievas padėtų, kur einant, kur žengiant, patiems ir gyvulėliams: už dūšias čisčiuje kentančias, kurios iš tų namų išsiskyrė, šaukia pagalbos, iš niekur ratunko neturi. Kad Dievas duotų atpildą visuose reikaluose, laukams derlių, gyvuliams sveikatą“ (Mikalojus Katkus, Balanos gadynė, p. 132).

⁴⁸ „Prie visų kelių, vedančių į Šiluvą, visuose miesto užkampiuose, apie bažnyčią ir nuo anos ligi koplyčios, iš abiejų gatvės pusių sėdėjo ubagai, taipgi stovėjo jų vežimaičiai, kuriuose gulėdami vadinamieji Lozorai kaip pardavinį rodė baises žaizdas ir ubagystę“ (Aleksandras Fromas-Gužutis, *Baisioji gadynė*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1955, p. 99–100).

⁴⁹ Adomas Jakštas, Apie mūsų ubagus, *Žemaičių ir Lietuvos apžvalga. Katalikiszkas laikraštis*. Nr. 20. Tilsit, 1891, p. 156–157. Prieiga per internetą: <<http://www.epaveldas.lt/vbsp/ibiRecord.do?biExemplarId=35002&ibiRecordId=4036>> [žiūrėta 2013 11 12].

B. d.